

ivo maroević

arhitektonska transformacija sela

nekoliko misli o selu i građenju na selu danas kao prilog jednoj budućoj znanstvenoj obradi

negdje između bedekovčine i zaboka (hrvatsko zagorje)

standardizirani malogradski monstrumi ušli su u pitomi krajolik šumara i gorica. iz uzorane ledine tako se nametljivo uzdižu ne mareći za mjerilo, za odnose. jer ove će male »nakaze« uz njih, iz kojih su pobjegli njihovi nekadašnji stanovnici u strahu pred djetinjstvom, uskoro nestati. Nestat će i kukuruzi i pleteni plot i voćka. je li ova bezlična uniformirana grdosija dovoljan nadomjestak za ono što su izgubili? je li ovo što smo im danas ponudili najbolje što smo mogli da im olakšamo bijeg iz blata u bolji život, u higijenu, sunce i zrak? mnoštvo pitanja pred jednom neopozivom činjenicom.

Selo i njegova arhitektura, pojam nekad čvrst i određen, stoljećima gotovo nepromijenjen, pojam stabilan i ukorijenjen u svijest kao tradicija, kao zaostalost, kao draž zemlje, kamena, drva; draž izvornoga htijenja, života koji je hermetiziran, zatvoren u svojoj odbojnoj ljušturi u kojoj se evolucija mjeri vjekovima, selo koje nas nije brinulo, koje je imalo svoje neuništive uhodane kolotečine, bez skretnice, bez opterećenja dilemama, selo sa svojom iskonskom snagom zdravog izvora danas je stubokom promijenilo svoje lice i navike. Svjedoci smo kako se danomice lome strukture koje sežu u prapovijest, kako se stvaraju potpuno novi odnosi u čovjeku i u prostoru. Selo sa svojom sadržajnom jednoznačnošću nije bilo izloženo prevelikim prostornim pritiscima i, izuzmemo li povijesne potrese koji su s vremena na vrijeme uzdrмали i strukturu sela, život na selu sa svojom prostornom i društvenom komponentom tekao je veoma ustaljenim tokovima. Od ukidanja kmetstva, oko polovice prošlog stoljeća, na selu se počinju osjećati štaňovite promjene, ali više u društvenom nego u prostornom smislu. Narod gradi na krasu, u blatu, u ravnicima, na brdu, uz rijeku i uz cestu, po ustaljenim normama i na tradicionalan način. Gradi kuću i staju ili kuću-staju ili staju-kuću, od kamena, drva, opeke, blata, šiblja i pruća, i tek naše stoljeće (djelomično i druga polovica prošlog stoljeća), nakon probuđenog osjećaja nacionalnosti i stvaranja suvremenih nacija, počinje tražiti vrijednosti i uzore na selu; u seoskoj arhitekturi nalazi nacionalna obilježja, u folkloru izraz narodnog duha. Pojačano zanimanje za selo dovodi do proučavanja seoskog — narodnog blaga. Arhitekti M. Pilar, J. Holjac i Ć. Iveković sakupljaju seoske građevne oblike sačuvane na kućama, u ornamentu i konstrukciji, a izdaju ih u mapama kao doprinos poznavanju te posebne i autohtone pučke umjetnosti.

Normalno je da različiti krajevi, s različitim uvjetima života, različitom klimom i upotrebljivim građevnim materijalom, uvjetuju raznolikost seoske gradnje, od dostojanstva i otmjenosti otočkih i primorskih kuća s balaturama, kupama kanalicama, igrom dimnjaka i strukturom kamena, do primitivne staje-kuće u Dalmatinskoj zagori, bunje kao skloništa, spilje i čatrnje; od drvene ljepotice u Posavini i Pokuplju sazdane od stoljetnih balvana ili planjki hrastova, pokrivene šindrom ili šopom s otvorenim trijemom — stubištem (shod), do male-nih gorštačkih brvnara od oblica spojenih na »fren-giju« s namazom blata; od zagorskih i moslavačkih »kleti« do slavonskih pobijeljenih pročelja; od Istre do Međimurja, od dubrovačke »tera ferme« do Baranje. Sve one, kuće i zgrade, različitih su oblika ali jednakih odlika. Nastale su u selima i zaseocima,

selo belec (hrvatsko zagorje)

nasumce izabran motiv. u prvom planu gnoj i šopom pokrivena drvena, oronula staja ili suša. kroz voćnjak se nazire nova zidana kuća, naožbukana kao i drugdje. neartikulirana i bespomoćna u nastojanju da se stopi s okolinom pokrila se granama drveća.

102

selo belec (hrvatsko zagorje)

između šopa i crijepa, odbačenog kukuruza i drvene planjke, iza stare tesane drvene ograde nova je kuća bolno deformirana u nedorečenosti volumena, u siromaštvu novom materijalu neprilagođene misli. Negdje na gradskim okrajcima kupljeni prozori, nejednaki, ali po svoj prilici funkcionalni jer su bili jeftini. kakve li degradacije!

plod su izvornog pučkog oblikovanja, osjećaja za mjeru i masu, obujam i prostor, gradili su ih bezimena majstori bez škola i diploma, bez nacrti i dozvola. Gradili su ih na temelju stoljetnih predanja, ne izmičući kamen ili drvo, ne izmišljajući vez ni rez, uvažavajući jedino sitne preinake i poboljšanja koje je iskustvo donosilo i provjeravalo. Nije bilo urbanističkih ni prostornih planova, ali su trajala nepisana pravila po kojima su se širila naselja, po kojima su prostorni odnosi jedinice prema cjelini bili veoma čvrsto određeni unutar svih onih okvira i ograda koje je nametala gospodarska i sociološka, imovinska i zemljišna logika. Nismo mi danas izumili tipove sela nego smo im samo prišili bolje ili lošije nazive. U tom kontekstu selo je činilo cjelinu i zajednicu, imalo je svoje veoma krute zakone razvitka i kvaliteta mu je rasla vjekovnim taloženjem oblika i iskustava. Tu smo spoznati vrijednost u određenom trenutku veoma domišljato (ne i s nepravom) počeli smatrati drugim tokom istog vrutka, istog narodnog bića, kojemu je reprezentativniji dio ostao u okvirima tisućugodišnje visoke kulture.

Pod težinom takvih spoznaja i sa svježom o iskonskoj snazi sela, o nezataškavanom i neskrivanom porijeklu mnogih od nas, teško je preuzeti zadaću i odrediti tokove sela u proteklih gotovo četvrt stoljeća, jer govoriti o građenju na selu, o potpuno neodređenom pojmu arhitekture sela danas, nemoguće je a da se ne spomenu sve one goleme društvene i gospodarske promjene koje su se zbile u vremenu sadašnjem i onom bliže prošlosti na našem tlu. Još do tridesetih godina našeg stoljeća, čak i do sloma stare Jugoslavije, selo je, unatoč promjenama što ih je donijelo dvadeseto stoljeće (da ih poimence ne spominjemo), još uvijek u svojoj prostornoj strukturi tradicionalno, daleko od revolucionarnih promjena. Ono istina postaje, na sebi svojstveni način, izrazita politička snaga, njega doživljavamo u Hegedušićevim podravskim crtežima i Krležinom predgovoru za njih, pojavljuju se Hlebine sa svojim pokretom, »Zemlja« se okreće zemlji i seoska arhitektura postaje pojam, nosilac nekog smisla, srž zemlji okrenute ideologije; selo počinje živjeti s počecima novoga, ali je struktura okoštala i to novo teško se probija, ostaje u granicama, naznačuje mogućnosti velike i optimističke, ali samo mogućnosti s tada još neznatnim rezultatima. Etnografske vrijednosti seoske arhitekture, struktura sela, načini gradnje, jednostavnost misli, oblici izvorni i nadahnuti, to je selo do revolucije, ali i selo sa svojim društvenim naličjem, niskom proizvodnjom i još nižom akumulativnošću, ustaljenim sociološkim položajem i siromaštvom kao glavnom kategorijom.

selo buševac (turopolje)

nije tako samo u buševcu. neki stravični dizajn upleo se u psihi majstora koji je donedavno tako besprijekorno čisto gradio svoje drvene jednokatnice. negativni utjecaj grada pretvorio je novosagrađenu seosku kuću u karikaturu sebe same. metalna ograda, dvobojno pročelje, sve je kako treba da bude u dobroga gazde. možda je samo onaj maleni prozorčić na zabatu nesvjesno vratio pogled malo unatrag.

selo buševac (turopolje)

svaki je komentar suvišan, ne zbog sentimenta prema skladnoj drvenoj arhitekturi koja je u svoje vrijeme bila odraz stanja i nastojanja sela, već zbog nemoći toga novog što u selo ulazi nekontrolirano i nametljivo. kome i čemu služe ovi okrugli prozori, savijene forme, debeli i nespretni šprljci na prozorima, osim taštini imućnog seljaka koji re zna što će, dezorijentiran i osiromašen u svom nekada prirodnom odnosu prema okolini u kojoj živi.

I tada revolucija, rat, kidanje struktura fizičkih, psihičkih, socijalnih i klasnih, dovodi ne do negacije postojećih prostornih struktura, već do unošenja jedne nove vrijednosti, novih činilaca (rat je zaista veoma drastično djelovao i u prostoru). Oni poput katalizatora djeluju na proces koji, jednom započet, ne gubi svoj vrtoglavi koloplet, već dobiva dimenzije koje se teško prate u svim svojim odrednicama i pretvara se u snagu koja djeluje i nepovratno mijenja sve stavove i mišljenja pa na kraju razara samu strukturu sela stvarajući materiju iz koje izrasta neko novo selo čudnih prostornih i društvenih odnosa, selo-predgrađe, selo-neselo, selo bez seljaka i bez tradicije, selo koje nema seoske arhitekture (ukoliko seoska nije samo određenje mjesta), koje je izgubilo svoje nama poznate vrijednosti i koje traži, koje se nalazi u procesu bjesomučne potrage za novim vrijednostima, novim kulturnim i inim potrebama. Oslobođila se snaga koja djeluje na sve strane, iz dana u dan postaje sve jačom, stvara svoj moral, svoje vrijednosti, svoj svijet, svoju dimenziju stvarnosti, a društvo joj je dalo tako malo smjerova, malo putokaza, malo rješenja. Ta se golema gospodarska snaga (kao dio te opće sile) usmjeruje u pravcu promjene prostora s kojim je najteže raskinuti veze. Prostor, nesputani i onaj rukom čovjeka oblikovani (soba, kuća, ulica, selo, kraj) dugo, veoma dugo nosi svoju određenost što mu ju je namrla povijest. Promjenom duhovnih odrednica prisutni prostor ostao je smetnjom koju će ukloniti tek gospodarska moć, a novi zamišljeni prostor bio je tek neodređeni san vezan uz priče o novom životu, o novom sloju u zemljišnim i imovinskim odnosima.

Već prije započeti proces nestajanja zadruga i zadrugarstva (u tradicionalnom značenju pojma) gotovo je potpuno dovršen nakon ratne selekcije. Iz sela niču ljudi novih shvaćanja. Umire selo staroga lica, a dvije značajne stvarnosti urastaju u nj: agrarna reforma i seljačke radne zadruge, jedna i druga s velikim zamahom djelovanja, ali suprotnih predznaka. U isto vrijeme na općedržavnom planu odvija se prva petoljetka, napor obnove i izgradnje, industrijalizacija i elektrifikacija zemlje kao zadatak nadasve važan i nezaobilazan. U stvarenom procesu selo postaje slamčica koja se vrti u vrtlogu nabujalih energija i želja za ignoriranjem i preziranjem staroga i strasti novoga u novome. Selo ostaje nedorečenom frazom novoga. Agrarna reforma stvorila je bitno nove imovinske odnose, dala je svakome priliku da gospodarski krene s mrtve tačke, da se uputi u smjeru iskorištavanja svoga zemljišta na vlastiti način; mnogima da riješeni kompleksa neimaštine ostvare svoju viziju života. U isto su vrijeme mnoge druge, osobne i kolektivne, traume ostavljane da se stoje u nove

amalgame seoskih zbivanja, da se rastoje u općem poletu stvaranja uvjeta za život u početku, a za napredak u perspektivi.

Prostor je još uvijek neutralan. On podnosi novu parcelaciju, a provizorne poslijeratne nastambe ne unose smetnje jer ostaju provizoriji. Mnogo više zabrinjava politika prema selu. Seljačke radne zadruge, otkupi i naglašavanje vizije socijalističkog sela dovode do prostorne zbilje sa zadružnim domom (u punoj socrealističkoj arhitektonskoj fakturi i staturi) kao središnjim prostornim naglaskom i vrijednošću bez presedana. Takva orijentacija na seljaka-radnika u seljačkoj radnoj zadruzi, koji je, gledamo li s druge strane, nakon duga vremena opet stvarni vlasnik svoga komada zemlje nije uspjela. Pokrenut je proces migracije iz sela u grad, u industriju koja danomice raste i guta svoj danak u ljudstvu. Raslojavanje sela time poprima svoju prvu i osnovnu dimenziju u gubitku ljudstva i radne snage.

Dvije teško spojive kategorije koje se pojmovno isključuju, a to su agrarna reforma kao stimulacija sela i raslojavanje sela kao rezultat destimulacije koju unose kolektivizacija i nove stimulacije grada, djeluju usporedno i svaka svojom silom utječe na fizionomiju seoskog prostora u kome još traju stambena i uporabna gospodarska arhitektura. U prostornom smislu agrarna reforma unosi element rasparceliranja krupnih gospodarstava, a kolektivizacija okrupnjavanje, tj. okupljanje sitnih gospodarstava i otpore koji iz toga proizlaze u svim oblicima. Selo osjeća promjene, ali na njih ne reagira u oblikovanju. Ekspanzija građenja je malena, a jedino se kosturi nedovršenih zadružnih domova (primjer je iz Posavine) iste problematične arhitekture središnjih tipiziranih tlocrta i oblika u pseudohramskom koloritu nameću kao društvena intervencija (jedina do danas stvarna i nikada do kraja određena) u seoskom prostoru koja je nakon crkve pokušala ostvariti središnji seoski prostor okupljanja na izrazito pogrešan način. Spomenici prostornog nesmisla danas su potencijalni kandidati da se pretvore u domove kulture i da ljudi zamijene miševu u tim ružnim silosima jednog povijesnog trenutka. Selo stagnira, gospodarski i u ljudstvu, i neuspjehom seljačkim radnih zadruga završava prvo razdoblje lutanja, koje nije ostavilo mnogo tragova, ali je pripremilo teren za buduće veoma dinamične procese u raslojavanju sela i u mijenjanju njegove prostorne strukture, praktički i u arhitekturi na selu.

Drugo razdoblje, koje traje do šezdesetih godina, samo je dinamični međučin, prestrukturiranje privrede i razdoblje velikih društvenih promjena koje su se posredno odrazile na selo. Počeci radničkog

upravljanja, tvornice radnicima, sredstva za proizvodnju neposrednom proizvođaču, sve su to procesi koje selo osluškuje i na svoj način odražava. Seljak, kao poseban društveni sloj, poprima tri oblika postojanja i djelovanja, tri nijanse. Onaj koji sasvim odlazi u grad postaje bezzemljaš, proleter, veže se uz tvornicu i fizički napušta selo. Prodaje zemlju i seobom u grad postaje potencijalni investitor u predgrađu, protagonist divlje gradnje u gradu. No on selo napušta samo tijelom, a duhom ostaje s njime povezan i postaje glavni katalizator jedne zanimljive interakcije u kojoj u grad donosi navike i mentalitet sela, a u dodirima sa selom postaje predstavnik grada, građanin.

Drugi opet radi u gradu, a zadržao je i zemlju. Ostaje razapet između zemlje i tvornice, ni seljak ni radnik. U dilemi je kojim putem krenuti. Obično gradi u selu, na svojem zemljištu, i onaj je koji djeluje na ukus i razaranje građevinske tradicije. Prvi u selo unosi malograđansku prigradsku arhitekturu sa svim njezinim manama i nedorečenostima. Glavna je veza, kanal kojim nazovi-moderni gradski utjecaji dolaze na selo i uz ostale stvorene kapilare čine klimu pogodnom za sve one oblike koji će se kasnije serijski raširiti cijelom zemljom.

Treći je ostao na selu, radi i obrađuje zemlju, osluškuje puls novih kretanja. Gospodarski se stabilizira, ali očekuje signale za nesmetano iskazivanje prosperiteta. Još uvijek malo gradi, ali ono što gradi mora se razlikovati, mora odudarati od prošloga.

Cijeli mukotrpn, ali polagani rast čitave zajednice i sela s njom odvijao se u znaku borbe za standard, u znaku kidanja s tradicijom. Stvara se materijalna baza za konačno ukidanje »vjekovnih sramota« povezanih uz način i mjesto obitavanja. Stara kuća postaje simbolom siromaštva i predmetom prezira, nenjegovana tradicija opterećenjem. Nova »polupismena« generacija osnovaca smatra drvo, kamen i kupu kanalicu ostatkom kmetskih vremena. Seljak nije više seljak u starom smislu riječi, a osjetljiv na materijalne, opipljive pokazatelje on pruža ruku betonu, opeci, francuskom prozoru, novom vodoravnom i vertikalnom gabaritu. Odgajano petnaest godina da se novi život sastoji u kidanju sa starim društvenim (skršene su i prestale su postojati) i prostornim strukturama (u obliku simbola: drvena kuća, slama, blato i sl.), a jer se sve odigravalo u potpuno određenim prostorima sa zadanim gabaritima i postojećim oblikovanjem, selo je kršeći društvene srušilo i prostorne vizije prošloga ne osjećajući da time uništava svoju oblikovnu i afirmativnu srž, ne pitajući se što dobiva za uzvrat. Nekontroliranost destrukcije prostora bila je rezultat nedovoljnog praćenja procesa koji smo inicirali i prepustili ga vlastitom stihijnom mu hođu kao ne-

sela (kraj siska)

zadružni dom danas, dvadeset godina nakon gradnje, pretvoren u gostionicu i prodavaonicu mješovite robe, prostorno nelogičan u svojoj novoj polunamjeni, tipična je slika našeg odnosa prema arhitekturi i prostorima sela.

selo buševac ili bilo koje drugo selo uz cestu, koja ga je svojim isprekidanim ili punim linijama podijelila u dva dijela. selo s jednoličnim nizom neožbukanih zidanih kuća s roletama i metalnim ogradama. sumorna slika jedne žalosne prostorne perspektive.

dovoljnom regulatoru u tim povijesnim koordinatama.

Jer proces težnje za novim, umnogostručen svim objektivnim činiocima od osobnog standarda do osobina vremena u kome se nekadašnji ritam mjereno stoljećima ubrzao na ritam godina ili u najgorem slučaju desetljeća, a nužno povezan sa sličnim procesima u svijetu, patio je od pogrešne početne odrednice, koja je i u prostornom pogledu zastupala kidanje sa starim umjesto da je nastavljala na stare duhovne i oblikovne elemente. Takva početna pozicija, prihvaćeni i odabrani smjer nisu ni mogli osigurati bilo kakvu stvarnu kontrolu, odnosno reguliranje procesa u prostoru.

S tom veoma jasnom spoznajom ulazimo u posljednje, suvremeno razdoblje našeg sela koje još traje i u kome živimo i pratimo opću odsutnost shvaćanja prostornih i duhovnih vrijednosti sela. To bismo razdoblje mogli nazvati razdobljem kooperacije i u manjem opsegu emigracije, dva opet nespojiva, ali živo prisutna fenomena koji djeluju u društvenom, a veoma intenzivno i u prostornom životu sela. Kooperacija je simbioza individualnog poljoprivrednika i velikih, često divovskih (u našim razmjerima) poljoprivredno-industrijskih kombinata, kojima su zemljište i suvremeni strojevi za obradu zemlje osnovna sredstva za rad, koji od sela čine tvornicu hrane, žita i stoke, koji logikom svog postojanja unose potpuno novi duh u selo. Tek sada je taj novi duh stvarno prisutan i inkarniran u selu sa svim svojim oznakama. Seljaci koji rade u kombinatima postaju radnici u poljoprivredi i gube svoju seljačku fizionomiju. Ulaskom traktora, kombajna, kosačica i ostale mehanizacije u selo, miris benzina i nafte počinje istiskivati miris sijena, otave i krme, miris konja i blaga, štale i gnoja. Cesta i automobil traže garažu i sasvim drugačije gospodarske zgrade. Obradivanje zemlje u trci za visokim prinosima pretvara poljoprivredu u nauku (da pojednostavnimo taj odnos). Seljak kooperant služi se suvremenim dostignućima za kultiviranje tla, primjenjuje mehanizaciju i nove načine obrade zemlje i njegova imovinska situacija postaje sve povoljnijom.

Na drugoj strani, u pasivnim krajevima, seljak odlazi u inozemstvo, napušta zemlju da bi radom u tuđini stekao uz ostalo i mehanizaciju kojom će moći konkurirati, lakše obrađivati zemlju i dostići željeni standard.

Ovako, veoma kratko i sumarno iznesen problem, pojednostavnjen i možda čak i nedopušteno uopćen, služi tek kao ilustracija stanja, kao temelj za razmatranje naše osnovne teme o građenju na selu. Čitav, tek naznačeni, gospodarski napredak daje prve plodove. Kuća, mjesto života i okupljanja obitelji,

postaje prvim zadatkom promjene, jer je stara nepodesna, vezana uz uspomene o jednom životu često deklarirana i njegovim simbolom. Sav prezir, nataložen godinama, izbija na vidjelo naglašen utjecajima predgrađa, vezama s gradom, djelovanjem svih sredstava informiranja, utjecajem čovjeka koji gleda, koji stvara vlastiti hibridni ukus nešto dužim školovanjem prijemljivim za kič i ostale pseudokulturne vrijednosti. U tom konglomeratu utjecaja, vlastitih kompleksa i kompleksa sredine, želja za isticanjem prosperiteta i nadmetanja među suseljanim, zahtjeva što ih postavljeni novi sadržaji i nova shvaćanja o standardu, o lijepom i vrijednom, arhitektura koja nastaje postaje pravi i najadekvatniji odraz takvih neodređenih, često i suprotnih, osnovnih odrednica seoskog života danas. Ta i takva arhitektura preplavljuje prostore koji su do danas sačuvali mnogo vlastitih vrijednih oznaka. Izrasla u nesporazumu s tradicijom ona je odbila i sama sebi oduzela jedini korektiv koji bi imao univerzalnu vrijednost. Stoga smo svjedoci bujanja građevina i sela koja se razlijevaju uz nove asfaltne ceste čineći od njih seoske ulice. Sela prestaju biti jezgre (ne okupljanja i privlačne snage kao gradovi) zajedničkog života zatvorenog u vlastiti mikro-svijet jakom međusobnom silom svih koji u njima žive. Te sile labave i cesta postaje magnet, a svatko uz cestu, sa svojim automobilom i možda traktorom, sa svojom bezličnom kućom, sam sebi dovoljan; tek administrativno, a ne duhovno vezan uz jezgru. Izgubila se ona iskonska snaga sela u prostoru sila podređenosti naselja prostoru i obrnuto, veza u materijalu, obliku i gabaritu, veza koja se prenosila stoljećima, dakle, nestala je sila tradicije i u širem smislu riječi.

Nova arhitektura na selu raste agresivno ne poštujući uvijek prostorne zakonitosti. Njeno jedino ograničenje novčana je snaga investitora. Uzroci su poznati kao i potrebe, a rezultati su gotovo svugdje isti. Na selu niče prigradska kuća univerzalne bezličnosti bez kreacije i tradicije zanemarujući funkciju. Trebalo bi raščlaniti te tri natuknice koje su odredile nedostatak, koje su negativno označile temeljne oznake arhitekture na selu koja danas više ne može nositi određenje seoske arhitekture u tradicionalnom smislu riječi. Taj smo pojam ostavili povijesti i etnologima, a njegov materijalizirani dio propadanju. Jer nova arhitektura koja niče na selu ne poštuje čak ni fizičku prisutnost seoske arhitekture; ova potonja ničemu ne služi, a oduzima prostor. Konglomerat postaje još složeniji; ovdje nema interpolacija ni »uklapanja« (odiozna li pojma), ovdje život unosi fizičku netrpeljivost u kojoj bezličnost opeke i betona, kao gotovo jedinih materijala što ih upotrebljava suvremeno selo, pobjeđuje drvo i kamen sa svim bogatstvima njihovih oblika.

U čemu je kreativni problem takve arhitekture? Osnovni nedostatak leži u procesu koji prethodi oblikovanju. Nekada, u seoskoj arhitekturi, bezimena je seoski majstor u duhu tradicije gradio kuću kojoj je upravo ta tradicija diktirala gabarit, položaj prema cesti, odnos gospodarskih zgrada prema njoj, funkcionalnost tlocrta sa strogo određenim rasporedom prostora i namjena. Bilo je duha i ljepote u nijansiranju, ornamentiranju i igri unutar određenog i poznatog. Današnji proces oblikovanja teče na isti način samo što je uklonjena tradicija, a ostao je investitor koji se u prošlosti identificirao s tradicijom. Događa se kreativni apsurd. Nekadašnjeg anonimnog majstora zamjenjuju razni tipski projekti koji ne razlikuju Slavoniju od Dalmatinske zagore, a Hrvatsko zagorje od Posavine. Tipski projekt neposredna je posljedica zakonskih odredbi po kojima za svaku podignutu zgradu treba ishoditi građevnu dozvolu sa svom investiciono-tehničkom dokumentacijom. I sada se sve svodi na investiciono-tehničku dokumentaciju po kojoj seoski zidari grade kuću, koja se ne drži doslovce tipskog projekta, ali zato uvažava sve zahtjeve investitora, seoskoga gazde. On, izgubivši oslonac u tradiciji, luta između podražavanja viđenog i izmišljanja »palača« u kojima nitko nikad stanovati neće. On traži šok i nalazi ga. Utjecaji koji pljušte sa svih strana dokrađuju i onu malu zraku kreativnosti koja bi mogla bljesnuti u nekog talentiranog seoskog majstora.

Normalno je da su novi materijali s vremenom istisnuli stare načine građenja, ali je nedopustivo da smo selo ostavili samo u rješavanju nastalih oblikovnih problema (i mnogih drugih usput). Nedostatak autohtonih oblika koji su umrli nestankom seoske arhitekture trebalo je kreativno ispuniti novim oblicima i društvenom akcijom ne dopustiti prostorno razaranje sela. Konfekcijske polugradske izmišljotine od višebojnih pročelja do bunkera s prozorima koji su istrgnuti iz neke druge građevine (jer utilitarnost sela ne umire preko noći), ostavljeni ovdje da služe svrsi a ne da oblikuju, samo su malo jače naglašena krajnost u kojoj se selo našlo kad je materijalno, duhovno i odgojem usmjereno drastično raskinulo sa svojom tradicijom. Standard i gospodarski napredak nisu bili dovoljna naknada izgubljenosti tradiciji. Selu je trebalo omogućiti stvaranje arhitektonskih kreacija koje ga neće voditi prema prigradskoj malograđanskoj sladunjavosti, već mu dati sadržaj koji će stimulirati trajnu likovnu osjetljivost sela za selo i njegov prostor, za ornament i sliku, za novu stvaralačku djelatnost.

A funkcija, posljedica izmijenjenih sadržaja života i rada, novih mogućnosti saobraćaja i novih potreba koje ne mimoilaze selo kao nekad kad mu se dobar dio dana u godini nije moglo ni prići, ostala je arhitektonski nedorečena. Prenesena prigradska kuća

nije ni pokušavala ni nastojala funkcionalnim tlocrtom odraziti ta nova strujanja na selu. Nije bilo smišljenog odnosa prema prostoru, a pokrenute su tolike sile koje nisu mogle djelovati mimo prostora već su nužno pokretale niz intervencija u mikro- i makro-prostoru, djelujući svaka prema svojim komponentama i zajedničkom rezultantom. Cijela ta stihijnost, koja danomice hara našim selom, a kojoj gospodarski prosperitet daje plodno tlo za još snažnije širenje, jedna je od danas potpuno nekontroliranih snaga ne samo u prostoru već i u stvaranju jedne nove svijesti na selu, u kojoj shvaćanje pseudovrijednosti kao vrijednosti predstavlja veoma opasnu zamku.

Svi netom spomenuti procesi i previranja, koji su u proteklih dvadeset pet godina djelovali na selu, izmijenili ga i dali mu nove poticaje što će uskoro potpuno izmijeniti našu svijest i pojam o selu, omogućuju nam da sa sigurnošću utvrdimo koliko bi i kako društvena intervencija mogla i morala djelovati da bi selo (u novom i starom značenju) zadržalo svoje prostorne vrijednosti, da bi se smanjile mogućnosti prostornih devastacija i da bi kreativni element u gradnji na selu došao do izražaja (makar stvaranjem jedne »nove tradicije« kad smo s onom postojećom, koja umire, prekinuli sve kontakte). Za današnju situaciju (koja je odraz sasvim objektivnih društvenih činilaca i jednog slijeda koji je, izveden iz pogrešnih premisa, ipak sasvim logično doveo do teških posljedica) u prostoru uza sve spomenute faktore ipak su dva odlučujuća: nedostatak zemaljskog i regionalnih prostornih planova i potpuna odsutnost arhitekata u gradnji na selu. Delikatno je pitanje kakva bi imala biti uloga arhitekata u odnosu na selo. No činjenica je da je golemi dio prostora ostavljen da bespomoćno čeka svoje određenje i da mijenja svoje stare vrijedne strukture nekontroliranom silom života, logikom rasta i gospodarskog napretka. Iako je u svim tim promjenama bila angažirana svijest i djelatnost mnogih društvenih faktora, ipak je u bitnom pitanju vrijednosti i kvalitete tih promjena u prostoru društvo ostalo pasivno i prepustilo ih izgubljenim i dezorientiranim (u kreativnom smislu) stanovnicima ovih sada već u mnogim slučajevima monstruoznih selo-predgrađa da ih određuju na svoj način.